

KECSKEMÉTI GÁBOR

A RÁMIZMUS MAGYARORSZÁGON ÉS ERDÉLYBEN

A tanulmány áttekinti a rámizmusnak a Magyar Királyság és Erdély tudományos, pedagógiai és kulturális életében kimutatható helyi hatásait, a hazai rámista nyelvtani, retorikai, homiletikai és logikai kiadványokat, a rámista megfontolásoknak és összetevőknek a hazai oktatásban való jelenlétét. A magyarországi és erdélyi recepció bemutatott tényei alapján kijelenthető, hogy a legfontosabb kálvinista iskolákban, a gyulafehérvári, a kolozsvári, a sárospataki, a váradi és a debreceni kollégiumban a 17. század közepén és második felében a tudományok egész rendszerezésére kiterjedő rámista hatás érvényesült, amelynek egyes összetevői egészen a 18. század közepéig megmaradtak. Az alapvetően a melanchthoniánus rendszerezések mellett kitarító lutheránus iskolákat szórványos, de szintén nem jelentéktelen rámista hatás érte el, többnyire szinkretikus formákban.

A rámista magyar írók – gyakran puritán meggyőződést kifejező – irodalmi műveit fogalmi egyszerűség, áttekinthetőség, követhetőség jellemzi. A racionális érvelésben csak kevés belletrisztikus elem, érzelmi hatás-keltés, eredeti irodalmi eszköz fordul elő. Az elsősorban a gondolatmenet értelmi rendjére ügyelő kifejtési mód összefügg a szerzők rámista meggyőződésével. Szigorú rámista elméleti alapról csak elenyészően csekély hányada látható be azoknak a deviációs műveleteknek, amelyek az irodalmi műveket megkülönböztetik a szabatos, tárgyilagos, racionális diskurzus természetes rendjétől.

Kulcsszavak: rámizmus, kálvinista főiskolák, pedagógia, nyelvtan, retorika, logika, homiletika

RAMISM IN THE KINGDOM OF HUNGARY AND IN TRANSYLVANIA. The study reviews the impacts of Ramism on the scholarly, pedagogical, and cultural life of the Kingdom of Hungary and of Transylvania, including the local publications in grammar, rhetoric, homiletics, and logic, and the presence of Ramist considerations and components in domestic education. Judging by the evidence of its reception in Hungary and Transylvania, we can conclude that Ramist influence was present in the main Calvinist institutions, that is, in the colleges at Gyulafehérvár, Kolozsvár, Sárospatak, Várad, and Debrecen during the mid- and late seventeenth century. Such influence affected the whole system of classification of the academic sciences, and elements of Ramism remained detectable until the mid-eighteenth century. More sporadic, but not insignificant, was Ramist influence usually taking a more syncretic form at Lutheran institutions that adhered to essentially Melanchthonian pedagogy.

Literary works by Hungarian authors with Ramist and, often, Puritan convictions are clearly understandable texts characterized by their conceptual plainness and clarity, which include only a few elements of belletrism, affective attraction, and literary originality in their predominantly rational argumentation. That such texts strive primarily for intellectual rationality is clearly connected with the authors' Ramist mindsets, because, under a strictly Ramist theoretical framework, only a small number of the taxonomic processes which distinguish literary works from the natural order of precise, objective, rational discourse could be accepted.

Keywords: Ramism, calvinist colleges, pedagogy, grammatic, rhetoric, logic, homiletics

Korábbi tanulmányomban a nyugat-európai tanintézményekben tanulmányaikat folytató kora újkori magyarországi és erdélyi fiatalembereknek a rámizmussal való külföldi találkozásait foglaltam össze, a Ramusszal való kevés számú személyes érintkezéstől kezdve a németországi akadémiai világ egyes szegmenseinek rámizmustól való átitatottságán át a németalföldi és angliai eredetű hatásokig.¹ Az ott összegzett adatok, folyamatok és következtetések szoros folytatásaként ezúttal a rámizmusnak a Magyar Királyság és Erdély tudományos, pedagógiai és kulturális életében kimutatható helyi hatásairól, a hazai rámista kiadványokról, a rámista megfontolásoknak és összetevőknek a hazai oktatásban való jelenlétéről szóló áttekintésnek kell következnie.

Rámista tudományrendszertan és pedagógia

A 16–17. század fordulóján többnyire melanchthoniánus tankönyveket használtak a grammatika, a retorika és a logika oktatásához a magyarországi iskolákban.² A Sárospataki Református Kollégiumban legkésőbb 1621-re Keckermann tankönyveit is használatba vették.³

A Ramus műveiből készült csekély számú magyarországi kiadások sorozata két grammatikai kiadvánnyal indul, mindkettőt 1622-ben Lőcsén nyomtatták ki. Az egyik Ramus latin grammatikája, amelyet a breznóbányai származású Andreas Andricius lévai iskolamester dolgozott át és egészített ki egy függelékkel, amely összefoglalva tekintette át az etimológiai részben különböző helyeken tárgyalt prozódiai szabályokat.⁴ A másik, a kivonatoló nevének feltüntetése nélkül megjelent, ma egyetlen, csonka példányból ismeretes nyomtatvány igénytelenebb: csupán a latin névszó- és igeragozás elemi szintű tudnivalóit tartalmazza. Ugyancsak Lőcsén jelent meg 1630-ban Szenci Molnár Albert utolsó nyomtatott munkája, a königsbergi lelkész Georg Ziegler (1551–1633) *Discursus de summo bono*jának a magyar fordítása, amely az eredetileg 1599-ben megjelent német változat 1609. évi, Josquinus Betuleius általi átdolgozása alapján készült. Ennek Darholcz Ferenchez címzett ajánlásában Szenci Molnár szóba hozta János Zsigmond fejedelem Ramusnak szóló, hatvan évvel korábbi meghívását. Az adat valószínűleg

¹ KECSKEMÉTI Gábor, „A nyugat-európai akadémiai tanulmányok és a magyarországi rámizmus”, *Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények* 9, 3. sz. (2018): 25–50, doi:10.29116/gerundium/2018/3/3.

² KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsültre kihaladott ékes és mesterséges szözlás, írás”: *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2007), 33–166.

³ SZIMONIDESZ Lajos, „A sárospataki ref. főiskolában és Sárospatak környéke iskoláiban használt ismert és ismeretlen tankönyvek”, *Magyar Könyvszemle* 66 (1942): 410–413; RESTÁS Attila, „Keckermann retorikái (Fejezet a magyarországi retorikaoktatás történetéből)”, *Irodalomtörténet* 81 (2000): 477–497, 493–494.

⁴ BARTÓK István, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk és írhatnánk”: *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 45.

a Freige-féle Ramus-életrajz marburgi kiadása nyomán jutott a tudomására. Úgy tudta, hogy a francia tudóst az antitrinitárius erdélyi udvar híre rettentette vissza az állás elfoglalásától.⁵

Épp Szenci Molnár e híradásával egy időben minden korábbinál fontosabb és eredményesebb lépések történtek a 17. század eleje óta következetesen kálvinista erdélyi fejedelmi székvárosban, Gyulafehérvárott a ráemizmusnak a magyarországi oktatásban való meghonosítására. Johann Heinrich Alsted, Johann Heinrich Bisterfeld és Ludwig Philipp Piscator professzorok Herbornból érkeztek a gyulafehérvári akadémiára Bethlen Gábor meghívására, de már a fejedelem özvegyének, Brandenburgi Katalinnak rövid fejedelemsége idején. A neves professzorok az 1630-ban trónra lépő új fejedelem, I. Rákóczi György uralkodása idején is az erdélyi kultúrpolitika meghatározó szereplői maradtak, munkásságuk pedig markáns rámistá jegyekkel gazdagította az erdélyi szellemi életet. Alsted (1588–1638) tevékenysége erdélyi éveiben egy az antitrinitárius nézeteket cáfoló terjedelmes vitairat és egy kombinatorikus enciklopédia körül összpontosult. Az előbbi, a *Prodromus religionis triumphantis* kézirata már 1633-ban elkészült, a nyomtatását azonban nem fejezték be Alsted halála előtt, mutatói pedig csak 1641-re lettek készen. Az új alapelvek szerint kidolgozott enciklopédia, a *Colophon* viszont, noha a jelek szerint 1636 végére készen állhatott, jelenleg sem nyomtatványból, sem kéziratból nem ismeretes, csupán *Veraedus* c. nyomtatott mutatónyfüzete került elő nemrég 1637-ből.⁶ Iskolai célra Alsted teológiai vizsgatételei (1630), katekizmusa (számos kiadás 1634-től), latin szójegyzéke (1635, 1648) és grammatikái jelentek meg Erdélyben: elemi szintű latin (számos kiadás 1634-től), görög (1634) és héber–káldeus (1635), valamint teljes latin grammatikát (1635, 1642) adott ki. Egy kombinatorikus retorikai művét halála után helyezték Piscator oratoriájának egyik kiadása végére.⁷ Bisterfeld (1605–1655) erdélyi grammatikai vagy retorikaelméleti tevékenységéről nem tudunk közelebbit, noha oratoriai előadásának jegyzete a közelmúltig megvolt egy kéziratoss kolligátumban.⁸ Nevezetes viszont elemi szintű rámistá logikája (*Elementa logica*), amelyet nemcsak erdélyi, hanem magyarországi, sőt németalföldi iskolákban is használatba vettek. Első kiadása 1635-ben jelent meg Gyulafehérvárott, további helyi kiadásait (1641, 1645, 1647) pedig táblázatokkal is kiegészítették.⁹ 1649-ben Váradon

⁵ Kritikai kiadása: SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono (Értekezés a legfőbb jóról)* (1630), kiad., bev., jegyz. VÁSÁRHELYI Judit, Régi magyar prózai emlékek 4 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1975), 89.

⁶ SZENTPÉTERI Márton, *Egyetemes tudomány Erdélyben: Johann Heinrich Alsted és a herborni hagyomány*, Irodalomtudomány és kritika: Tanulmányok (Budapest: Universitas Kiadó, 2008), 240–258.

⁷ Johann Heinrich ALSTED, „Cyclognomonica oratoria, in usum studiosae juventutis collecta”, in Ludovicus Philippus PISCATOR, *Rudimenta oratoriae*, csak az 1649. évi kiadásban, a kötet végén új lapszámozással: Várad, 1649 (RMK II, 718 – RMNy 2301), 1–14.

⁸ VISKOLCZ Noémi, *Johann Heinrich Bisterfeld (1605–1655) bibliográfia – A Bisterfeld-könyvtár*, A Kárpát-medence kora újkori könyvtárai 6 (Budapest–Szeged: OSZK–Scriptum Rt., 2003), 60.

⁹ Az 1647-es kiadásról Bisterfeld jegyzeteiből tudunk: VISKOLCZ Noémi, „Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári tankönyvkiadás a XVII. században”, *Magyar Könyvszemle* 118 (2002): 249–271.

is kiadták, ami a rámista pozíciók ottani erősödésével lehetett összefüggésben. Ekkor egy függelékkel is kiegészült, amely a logikai elvek más tudományágakban való felhasználásáról értekezik. E rész forrása az Alsted *Encyclopaediájában* közölt logika harmadik szekciójának első négy fejezete.¹⁰ Ezzel a kiegészítéssel a kiadvány Bisterfeld eredeti tankönyvénél radikálisabb rámista színezetet öltött. Maga Bisterfeld igen elővigyázatos volt azokban a vitákban, amelyek tankönyvének magyarországi meghonosítását kísérték, és amelyeket az alábbiakban mutatunk be. Rámizmusának mérsékelt voltára utal az is, hogy 1652-ben mintegy kétszáz lapos metafizikai tankönyvet jelentetett meg a gyulafehérvári iskolások számára (*Philosophiae primae seminarium*). Az előszóban kifejtette, hogy noha sokan és alapos okokból bírálják a metafizikát, a pedagógiai tapasztalat mégis azt mutatja, hogy ennek a segítségével más tudományokban gyorsabban haladnak a tanulók.¹¹ Piscatornak (†1643) a retorikai munkássága jelentős, amely a ramusi retorikafelfogás és az arisztotelési–cicerói ötrészes retorika szinkretikus egyeztetésére irányuló törekvéseket mutat. A csak az elokúcióval foglalkozó *Rudimenta rhetoricae*-jét 1635 és 1649 között öt alkalommal nyomtatták ki Erdélyben (Gyulafehérvárott és Váradon), Debrecenben pedig a század második felében és 1703-ban további két kiadása készült. Az 1639. évi első kiadást követően ugyanebben az időszakban jelent meg a mind az öt retorikai műveletre kiterjedő *Rudimenta oratoriae*-jének két további erdélyi és két debreceni kiadása. Piscator poétikai tankönyvet is kiadott a gyulafehérvári iskola használatára 1642-ben (*Artis poeticae praecepta*), ezt sehol sem nyomták újra.¹²

A 17. század középső harmadában, Piscator népszerű tankönyveivel a rámizmus a kommunikációs elvek meghatározásában elfoglalt helyének delelőjére érkezett Magyarországon. A retorikaelméleti rendszer felépítésének megkerülhetetlen összetevőjévé vált, korszakot meghatározó jelentőségre tett szert. Mindezt annak tudatában is bátran állíthatjuk, hogy Ramus retorikája sohasem jelent meg magyarországi vagy erdélyi nyomtatványban. A közvetlen kiadások regisztrálása helyett azt kell megállapítanunk, hogy mind a Magyarországon tevékenykedő szerzők által készített, mind a külföldi szerzők munkái közül a magyarországi iskolákban felhasznált és hazai kiadásban is megjelentetett tankönyvek egyöntetűen kiaknázták a ramusi retorikát. E tankönyvek közül a *retorika* címet viselők csak az elokúció és a prononciáció tudnivalóit tartalmazták, de ugyanazoktól a szerzőktől általában *oratoria* címet viselő tankönyvek

Bisterfeld logikáját Hartlib is átolvasta: Noémi VISKOLCZ, „Johann Heinrich Bisterfeld: Ein Professor als Vermittler zwischen West und Ost an der siebenbürgischen Akademie in Weißenburg, 1630–1655”, in *Calvin und Reformiertentum in Ungarn und Siebenbürgen: Helvetisches Bekenntnis, Ethnie und Politik vom 16. Jahrhundert bis 1918*, Hg. Márta FATA und Anton SCHINDLING, unter Mitarbeit von Katharina DROBAC, Andreas KAPPELMAYER und Dennis SCHMIDT, Reformationsgeschichtliche Studien und Texte 155, 201–214 (Münster: Aschendorff Verlag, 2010), 211. 1657-ben pedig Leidenben jelent meg; vö. BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk...”, 87.

¹⁰ VISKOLCZ, „Johann Heinrich Bisterfeld és a gyulafehérvári...”, 263.

¹¹ KVACSALA János, „Bisterfeld János Henrik élete”, *Századok* 25 (1891): 447–478, 545–577, 567–569.

¹² BÁN Imre, *Irodalomelméleti kézikönyvek Magyarországon a XVI–XVIII. században*, Irodalomtörténeti füzetek 72 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 25–40.

is megjelentek, főként az invenció és a diszpozíció, de többnyire mind az öt retorikai alkotórész ismeretanyagával. Ilyen retorikai és oratoriai tankönyvpár fűződik, amint láttuk, Piscator nevéhez. Ugyanígyenek Dietericus magyarországi kiadásai: a részletesebb változatok közül Magyarországon csak a retorika jelent meg 1657-ben Lőcsén (*Institutiones rhetoricae*), azonban az együttesen is csak negyvenlapos retorikai és oratoriai epitoméknak (*Epitomes praeceptorum rhetoricae – Epitomes praeceptorum oratoriae*) szép sikerük volt: három alkalommal nyomtatták ki őket 1648 és 1671 között, Szebenben és Kassán. Bártfán pedig Dietericus dialektikája alapján is kiadtak egy – ma példányból ismeretlen – táblázatos összefoglalót 1648-ban.¹³ Harmadikként egy magyar szerzőt is megemlíthetünk, aki ilyen tankönyvpárt hozott létre. A Sárospatakon, majd Utrechtben tanult és hazatérve Sárospatakon tanító Buzinkai Mihály (1630 k.–1683) terjedelmes retorikai, majd oratoriai kézikönyve (*Institutionum rhetoricarum libri duo, Institutiones oratoriae*) Sárospatakon jelent meg először 1658-ban és 1659-ben, ezeket 1703-ig Lőcsén három, illetve két további kiadás követte.¹⁴

Noha hasonlítanak egymásra e tankönyvek, még sincs két egyforma közöttük, így egyenkénti részlet vizsgálatra volnának méltók. Piscator retorikájában például csak elokúció található, a munka a trópusok és a figurák szerint tagolódik két könyvre. Ezeket a tudnivalókat Buzinkai retorikája első könyvének két része foglalja össze, a második, terjedelmében az elsőnek csak egytizedét kitevő könyv az *actiót* taglalja, ami a gyulafehérvári professzornak csak az oratoriájában található meg. Piscator retorikájában van viszont még egy jellegzetes rámissa zárórész is, a *Praxis rhetorica*, amelynek a tárgya az „usus praeceptorum rhetorices”, nevezetesen a *genesis* és az *analysis*.¹⁵ (Hasonló, *de praxi poetica* szóló szekció Piscator *Ars poeticájának* végén is található.) Buzinkainál nincs ilyen rész, ez nála egyébként is inkább az oratoriai tudnivalók közé illenék. Az oratoriának már az episztemológiai helye is különbözik a két szerzőnél. Piscator szerint a retorika olyan *ars*, amely „ornate dicendi” tanít,¹⁶ az oratoria *arsa* pedig „persuasibiliter dicendi”.¹⁷ Buzinkai retorikameghatározása egyezik Piscatoréval,¹⁸

¹³ BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk...”, 85.

¹⁴ BARTÓK István, „Buzinkai Mihály retorikai munkássága”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 96 (1992): 203–220; IMRE Mihály, „Melanchthon retorikájától Buzinkai Mihályig”, in *Retorikák a reformáció korából*, vál., kiad., bev., jegyz., tan., szerk. IMRE Mihály, ford. BARTA Gábor és mások, Csokonai Universitas Könyvtár: Források – Régi kortársaink 5, 399–452 (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), http://mek.oszk.hu/05400/05420_448-452.

¹⁵ Ludovicus Philippus PISCATOR, *Rudimenta rhetoricae* (Gyulafehérvár, 1635 [RMK II, 500 – RMNy 1614], [1636–1643²] [RMNy 1767 – példánya ma nem ismert], 1644³ [RMK II, 643 – RMNy 2059], 1649 [vö. MKSz, 2002, 255, 268, 269 – példánya ma nem ismert]; Várad, 1649³ [RMK II, 719 – RMNy 2302 – az általam használt kiadás]; Debrecen, 1703⁴ [RMK II, 2149], é. n.⁴ [1713–1719] [RMK II, 2032 – RMNy App. 255]), 37–38.

¹⁶ Uo., 3.

¹⁷ Ludovicus Philippus PISCATOR, *Rudimenta oratoriae* (Gyulafehérvár, 1639 [RMNy 1766], 1645 [RMK II, 658 – RMNy 2105]; Várad, 1649 [RMK II, 718 – RMNy 2301 – az általam használt kiadás]; Debrecen, 1703 [RMK II, 2150], é. n. [1713–1719] [RMK II, 2033 – RMNy App. 254]), 1.

¹⁸ BUZINKAI Mihály, *Institutionum rhetoricarum libri duo* (Sárospatak, 1658 [RMK II, 908 – RMNy

az oratoriát azonban sokkal körültekintőbben definiálja. Az szerinte nem *ars*, hanem *facultas*, mégpedig „*facultas practica, variarum artium adminiculo, liberam orationem absolvendí*”.¹⁹ Míg Piscator oratoriája csak a négy beszédnem invenciós *locusait* veszi sorra, Buzinkaié az egyes beszédműfajokhoz is részletes invenciós tanácsokat ad.

Ez a Ramus belátásait a hagyományos ötrészes retorikával egyeztetni kívánó szinkretikus irányzat az 1630-as évektől az 1660-as évek végéig csaknem egyeduralgó Magyarországon kinyomtatott retorikai tankönyvek között. Protestáns környezetben kizárólag egy katolikus eredetű tankönyv jelenített meg más retorikai paradigmát.²⁰ Ugyanakkor a rámista retorikai tankönyvek mind latin nyelvűek, nincs közöttük anyanyelvű munka.

Ezzel egy időben a magyarországi prédikációelméleti gondolkodás is rámista irányba váltott, és a homiletika elméletében a latin nyelvűek mellett magyar nyelvű mű is született. Ezek azonban nem közvetlenül Ramus hatása alatt állottak, hiszen Ramus nem írt prédikációelméleti munkát, hanem a rámista Ames gondolatait vették kiindulásként. Önálló homiletikája Ames-nek sincs, de fő művében, a *Medulla theologicá*ban az első könyv 35. fejezete, a *De ministris ordinariis, et eorum officio in concionando* tömör *ars concionandí*nak tekinthető, *De conscientíá*ja negyedik könyvének 26. fejezete pedig szintén *De concionibus habendis* szól. Mindkét művet Magyarországon is jól ismerték. A *Medullát* 1685-ben Debrecenben ki is nyomtatták, de Martonfalvi Tóth György már korábban, 1670-ben és 1675-ben részletes latin kommentárt jelentetett meg hozzá,²¹ 1679-ben pedig kivonatossan magyarra is lefordította.²² A *De conscientia* latin szövegét 1685-ben ugyancsak megjelentették Debrecenben. Ames e két helyről összegyűjthető homiletikai nézetei nagyon nyomatékos összetevői a hazai kálvinista prédikációelméleti gondolkodásnak a 17. század egésében.²³ Az első magyar nyelvű homiletika, Medgyesi

2790 – az általam használt kiadás]; Sárospatak, 1667 [RMNy 3383]; Lőcse, 1687 [RMK II, 1612], 1691 [RMK II, 1689], 1703 [RMK II, 2159]), 1.

¹⁹ BUZINKAI Mihály, *Institutiones oratoriae* (Sárospatak, 1659 [RMK II, 937 – RMNy 2866 – az általam használt kiadás]; Lőcse, 1690 [RMK II, 1662], 1703 [RMK II, 2158]), 1.

²⁰ Georgius BECKHER [Michael RADAU S. J.], *Orator extemporaneus* (Várad, 1656 [RMK II, 866 – RMNy 2684]). Vö. TARNAI Andor, „A váradi Orator extemporaneus”, in *Klaniczay-émlékkönyv: Tanulmányok Klaniczay Tibor emlékezetére*, szerk. JANKOVICS József (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 365–378, <http://mek.oszk.hu/04600/04625>.

²¹ Az első könyvvel a kommentár első kötete foglalkozik: MARTONFALVI TÓTH György, *Exegesis libri primi Medullae Amesianae, in qua, quantum ad fidei articulos attinet, quicquid in sacro-sancta theologia reperitur secreti et ardui, quicquid in schola continetur orthodoxi et obscuri, quicquid ab hodiernis haereticis vocatur in controversiam, id fere totum, per quaestiones, objectiones, responsiones, ita explicatur, ut sacro-sanctae theologiae cultoribus, praecipue disputaturis et concionaturis, commodissime inservire queat* (Debrecen, 1670 [RMK II, 1230 – RMNy 3632]). A prédikáció felépítéséről: 896–906.

²² MARTONFALVI TÓTH György, *Taneto és czafolo theologiaja: Mellyet Amesiús és Vendelinus szerint irt azoknak kedvéért, a kik az igaz theologia, és vallást, hamar kívánnyák meg-tanúlni: és mellyet, ezen jó végett, a Debreczeni Collegium, a maga költségén nyomtatott-ki* (Debrecen, 1679 [RMK I, 1231]). A prédikáció felépítéséről: 150–152.

²³ KECSKEMÉTI, „A böcsületre kihaladott...”, 52–62.

Pál (1604–1663) *Doce nos orare, quin et praedicare* című munkája (1650) imádság- és prédikációelméletet is tartalmaz. Az utóbbi három ún. táblából, vagyis pontokba és al-pontokba szedett, megjelenésében a rámista diagramokat idéző ismertetésből áll, amelyek három prédikációkészítési eljárás lépéseit, egyben háromféle prédikációszerkezetet mutatnak be. Mindegyik táblának előbb a latin szövegét, majd annak magyar fordítását közli a nyomtatvány.²⁴ A második tábla teljes egészében Ames említett két fejezetének egybedolgozott, vázlatos feldolgozása.²⁵

A század második felében Debrecenben még két olyan latin nyelvű homiletika készült, amelyek alapvetően Ames hatása alatt állottak. Az egyiknek az említett Ames-kommentárt és -fordítást elkészítő személy volt a szerzője, a másiké pedig ennek tanítványa, később kollégája, aki valamennyi hazai elődjének tapasztalataira épített és műveikre szövegszerűen is hivatkozott. Martonfalvi Tóth György (1635–1681) 1666-ban, Szilágyi Tönkö Márton (1642–1700) pedig 1684-ben jelentette meg homiletikáját.²⁶ Mindkettejük *Ars concionandi*ja két fő részből áll. Az első a prédikációk elkészítésének és elmondásának általános előírásait tartalmazza. Ez a *generalis* fejezet két részből tevődik össze: *formatio concionis* cím alatt a prédikáció materiáját és formáját illető tudnivalók állnak, míg a *propositio concionis* a *promulgatió*t tárgyalja. Az *ars concionandi specialis* tárgya pedig az, „quomodo scripta theologica in conciones sint convertenda”, és ez lényegében a matéria összeállításához ad segítséget. Szilágyi Tönkö mindenütt példákkal bővítette elődje ames-i rendszerét, a *formatio*-fejezet után pedig mintegy nyolcvanlapos áttekintést illesztett *De adminiculis formandae concionis* címmel. Itt a prédikáláshoz szükséges grammatikai, retorikai, logikai, filozófiai, fizikai, aritmetikai, geometriai, asztronómiai, geográfiai, anatómiai, jogi, történeti, teológiai ismeretekről és azok megszerzésének mikéntjéről értekezett.

Noha Martonfalvi Tóth homiletikájának már a címe is (*Ars concionandi Amesiana*) a franekeri teológus megkülönböztetett jelentőségére utal, a munka jellemzését mégsem lehet summásan az Ames-hatásra való utalással elintézni. Nála is, ahogyan Szilágyi

²⁴ MEDGYESI Pál, *Doce nos orare, quin et praedicare etc. az az, Imadkozásra és praedicatio irásra s-tételre, és a'nak meg-tanulására-való mesterséges tablak. Avagy, egynehány-féle világos és mindenektől meg-érthető ut-mutatások vagy modok: melyek szerént ki ki magatul-is, mind magában s-mind háza-népe között, sőt gyülekezetekben-is... könyöröghet, praedicalhat, és az praedicationokat meg-tanulhatya* (Bártfa, 1650 [RMK I, 832 – RMNy 2310]). Csak az I. tábla magyar szövegének van modern kiadása: TARNAI Andor és CSETRI Lajos, írta, összeáll., *Rendszerek a kezdetektől a romantikáig, A magyar kritika évszázadai 1* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981), 158–166.

²⁵ A kivonatolásról részletesen, továbbá az első és a harmadik tábla forrásairól lásd Gábor KECSKEMÉTI, „Sources of the Rhetorical Handbook by Pál Medgyesi”, *Camoenae Hungaricae* 6 (2009): 84–92; a tanulmány bővebb magyar nyelvű változata „Medgyesi Pál prédikációelméleti művének forrásai” címmel megjelenés előtt az *Irodalomtörténeti Közleményekben*.

²⁶ MARTONFALVI TÓTH György, *Ars concionandi Amesiana* (Debrecen, 1666 [RMK II, 1079 – RMNy 3275]); SZILÁGYI TÖNKÖ Márton, *Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi* (Debrecen, 1684 [RMK II, 1536]). Vö. BARTÓK István, „Két XVII. századi magyar egyházi retorika (Martonfalvi Tóth György: *Ars concionandi Amesiana*, Szilágyi Tönkö Márton: *Biga pastoralis*)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 87 (1983): 447–462.

Tönkö homiletikájában is, az ames-i rendszertől való, nyomatékosan reflektált eltérések figyelhetők meg. Egyikük például nem hajlandó különbséget tenni a hasznok (*usus*) és az alkalmazás (*applicatio*) között,²⁷ amelyek Ames-nél és az őt követő Medgyesinél a prédikáció két egymást követő részét adták. Másikuk tagadja, hogy a prédikációnak ne volna szüksége *exordiumra*,²⁸ amint azt Ames hangsúlyozta, akit Medgyesi második táblája ebben is hűen követett. Ezeknél a részletkérdéseknél jóval lényegesebb, hogy a magyarországi Ames-recepcióban általában és összességében csökken az etikai, növekszik az intellektuális összetevők szerepe, vagyis a hívő ember akarására összpontosító, voluntarisztikus felfogás a kálvinista ortodoxia hagyományos, a tudást, ismeretet középpontba állító rendszerében konszolidálódik.²⁹

A rámizmus retorikai és homiletikai felfogásának magyarországi és erdélyi tetőzése egybeesik a ramusi dialektika hasonló áttörésével, sőt e diszciplínának legnagyobb hatású rámista művelői között azonos pedagógusok is voltak. A legkorábbi és a legnagyobb viharokkal kísért kezdeményezés az erdélyi fejedelem, I. Rákóczi György felső-magyarországi birtokán, a sárospataki kollégiumban történt. A dialektikát itt a bevett tanulmányi rend szerint Keckermann alapján tanították, egészen 1639-ig, amikor új rektor lépett hivatalba, Ames franekeri tanítványa, Tolnai Dali János (1606–1660). Tolnai Dali – mint egy ellenfele fogalmazott másfél évtizeddel később – „Amesiusnak olyan tanítványa volt, ki annak sok szép dictatumit, maga theológiájára való szép explicatióit és magyarázatait nagy nyalábokban hozta le...”³⁰ Sárospatakon előbb Bisterfeld 1635-ös logikájából, majd közvetlenül a Ramuséból kezdett tanítani.³¹ Az ortodox kálvinista klérus tiltakozása olyan erőteljes volt, hogy maga a város földesura, az erdélyi fejedelem is szükségesnek érezte tájékozódni az ügyben. Geleji Katona István (1589–1649) erdélyi püspök és gyulafehérvári udvari pap informálta őt 1640 októberében Bisterfeld és Piscator véleményéről. Mindkét gyulafehérvári professzor Keckermann logikája iránti nagyrabecsülését hangoztatta, Geleji Katona pedig hozzátette, hogy ő maga is abból lett tudóssá, heidelbergi tanulmányai idején az volt használatban. A gyulafehérváriak nem voltak meggyőződve arról sem, hogy Tolnai Dali jóhiszeműen beszél Bisterfeld művének felhasználásáról, és nem még radikálisabb reformokat kíván-e így leplezni.

²⁷ MARTONFALVI TÓTH, *Ars concionandi Amesiana*, B5v.

²⁸ SZILÁGYI TÖNKŐ, *Biga pastoralis...*, 7.

²⁹ A változást nem is lehetne szemléletesebbé tenni, mint ahogyan a teológia definíciója az ames-i „ars Deo vivendi”-ből Martonfalvi Tóth 1670. évi kommentárjában átváltozik: „ars docens homines DEO vivere seu in Deum credere et praecepta ejus observare”. Idézi SZABÓ Géza, *A magyar református ortodoxia: A XVII. század teológiai irodalma*, A középdunai protestantizmus könyvtára, A/5 (Budapest: Balás László Könyvkereskedése, 1943), 90.

³⁰ MAKKAJ László, *A magyar puritánusok harca a feudálizmus ellen* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1952), 62.

³¹ Lajos RÁCZ, „La Logique de P. de la Ramée en Hongrie”, *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* 2 (1924): 199–201; MAKKAJ, *A magyar puritánusok...*, 83–91; BÁN Imre, „A XVII. századi magyar puritanizmus irodalom- és művelődéspolitikai jelentősége”, *Theológiai Szemle* ú. f. 19 (1976): 175–178, 208–209.

Bisterfeld mindenesetre szükségesnek érezte sajnálkozni amiatt, hogy az újításokkal kapcsolatban az ő neve forog: kifejtette, hogy saját logikája „nem opponáltatott” a Keckermannénak, hanem „arra vezető általut”.³² Geleji Katona hozzátette, hogy a bisterfeldi logika rövid, így szubtilis és homályos. Ha Tolnai Dali szóban el is látja a szükséges kiegészítésekkel ezt a munkát, a következő rektor erre nem feltétlenül lesz képes. Vagyis a sárospataki oktatás folyamatosságát és minőségének egyenletességét is csak Keckermann oktatásával lehet fenntartani. Arról, hogy Tolnai Dali vitatja és cáfolgatja Keckermann nézeteit, Geleji Katonának az volt a tömör véleménye: „Quid mus contra elephantem?”³³ Sárospatakon még a fejedelem birtokainak jószágigazgatója, Debreczeni Tamás is átolvasta Geleji Katona állásfoglalását. Noha beismerte, hogy „En logicat soha nem halgattam, nem tanultam”, jól megértette a Keckermann mellett szóló érveket: „a minemő titulust adnak es miczoda hasznat mutogattyak annak az logicanak, kar volt volna ebből az nevezetes scholabol ki veszni”.³⁴ Természetesen nem csak a logika tanítása körül forgott a vita. Ames technometriájából az következett, hogy Keckermann súlyosan tévedett abban is, hogy elkülönítette a metafizikát és az etikát a teológiától.³⁵ Az előbbieket önálló tanítást Tolnai Dali megszüntette Sárospatakon, a teológiát pedig a *Medullából* adta elő. Végül, 1642-ben a fejedelem menesztette a ráalista és puritán nézeteiről elhíresült rektort. Csak I. Rákóczi György halála után, 1649-ben térhetett vissza az iskolába, amikor a puritán eszméknek elkötelezett özvegy fejedelemasszony Erdélyből hazaköltözött Sárospatakra, és védelmébe vette a pedagógiai és vallási reformokat.

A Sárospatakon zajos botrányba keveredett bisterfeldi logika kiadásai közben zavar-talanul folytatódtak Erdélyben. A ráizmusnak minden korábbinál erősebb központja alakult ki a váradi iskola és nyomda körül.³⁶ Bizonyosan nem véletlen, hogy itt is 1649-ben látták elérkezettnek az időt, hogy – amint említettük – a korábbiaknál radikálisabb kiadást szerkesszenek Bisterfeld tankönyvéből. És 1653-ban Váradon végre a ramusi dialektikát is kiadták, igaz, a legtömörebb változatot, amelynek szövege az 1595-ös speyeri kiadásával egyezik. Viszont Ames fontos írásait is csatolták hozzá, az előző évtized európai könyvújdonsága, a *Philosophemata* címmel megjelent gyűjtemény (Leiden, 1643; Cambridge, 1646; Amszterdam, 1651) valamely kiadása alapján. A külföldi mintából egyedül az első szöveget, a *Technometria* bővebb változatát hagyták el, és a

³² ERDÉLYI János, „Gelei István levele (Adalékul a Tolnai-ügyhöz)”, *Sárospataki Füzetek* 1 (1857–1858): 177–180, 178.

³³ Uo., 179.

³⁴ MAKKAJ László, „Tolnai Dali János harca a haladó magyar kultúráért (Adatok sárospataki tanári működéséhez, 1638–1642)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 57 (1953): 236–249, 244.

³⁵ Keith L. SPRUNGER, „Technometria: A Prologue to Puritan Theology”, *Journal of the History of Ideas* 29, 1. sz. (1968): 115–122; Lee W. GIBBS, „William Ames’s Technometry”, *Journal of the History of Ideas* 33, 4. sz. (1972): 615–624.

³⁶ MAKKAJ, *A magyar puritánusok...*, 140–142; HERPEI János, *Apáczai és kortársai*, szerk. KESERŰ Bálint, Adattár 2 (Budapest–Szeged: MTA Irodalomtörténeti Intézet – JATE, 1966), 1–131.

logikai téziseket a teológiai értekezések elé helyezték. Megtalálható így a váradi kiadásban a *Techmetria* rövidebb változata, a *Demonstratio logicae verae*, a *Theses logicae*, a *Disputatio theologica adversus metaphysicam* és a *Disputatio theologica de perfectione SS. Scripturae* szövege. Minthogy az utolsó értekezés tárgya valójában az „ethica vulgaris imperfectio et inutilitas”, a gyűjtemény igen határozott választ adott a Tolnai Dalit a metafizika és az etika elhanyagolása miatt ért vádakra. A kiadás szerkesztője Tarpai Szilágyi András (1623/1624–1682 előtt) váradi logikatanár lehetett.³⁷

Bisterfeld diákja volt a század közepének legfontosabb magyar rámistája, Apácai (Apáczai) Csere János (1625–1659). Több németalföldi egyetemen folytatta tanulmányait, ő volt a harderwijki egyetemen felavatott első teológiai doktor (1651). Hazatérve, 1653 őszétől gyulafehérvári tanár lett, ahol presbiteriánus nézetei miatt összetűzésbe került a kollégium új rektorával, az episzkopális Isaac Basire-ral (1607–1676). 1656-tól korai haláláig a kolozsvári iskola rektoraként működött. Utrechtben megjelent *Magyar encyclopaediája* az első magyar nyelvű tudományos szintézis. Címlapján az 1653-as évszám olvasható, de ekkor csak megkezdődött a könyv nyomtatása, ami végül 1655-ben fejeződött be, és az utolsó fejezetek szövegét a szerző már Erdélyből küldte ki a nyomdásnak. A tizenegy fejezetből álló munka második és harmadik fejezete a logika, negyedik fejezete a matematika, ötödik fejezete a geometria ramusi szellemű kifejtését tartalmazza.³⁸ A kilencedik, történelmi fejezet kronológiájában természetesen Ramus meggyilkolása is szerepel.³⁹ A tizedik fejezet tárgya az etika, a politika és a pedagógia, a tizenegyediké a teológia. Az etikát Ames *Medullájának* második könyve alapján tárgyalja, a teológiát pedig teljes egészében az első könyvére alapozza, sok kihagyással és a *De conscientia*ból származó kiegészítésekkel.⁴⁰

A logika megírására készülődve kezdetben Ramust kivonatolta Apácai Csere, az enciklopédiában megjelent logika fő forrása azonban nem közvetlenül Ramus dialektikája, hanem főként Ames *Demonstratio logicae verae*-je. Helyenként Ramust fordítja ugyan, e két fejezet legnagyobb részben mégis az ames-i munka szoros fordítása. A második fejezet tárgya az invenció, a harmadiké a diszpozíció, az utóbbi – Ames tagolásának megfelelően – a megítélésre (*iudicium*) és a módszerre (*methodus*) bontva.⁴¹ Ramus tankönyveinek szoros fordításával jött létre az aritmetikai és a geometriai fejezet, az előbbinél Schöner és Snellius kommentárját is figyelembe vette Apácai Csere.

³⁷ BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk...”, 89–91.

³⁸ Lajos RÁCZ, „L’inspiration française dans le protestantisme hongrois”, *Revue des études hongroises et finno-ougriennes* 3 (1925): 11–20, 255–268, 260–268.

³⁹ APÁCZAI CSERE JÁNOS, *Magyar encyclopaedia*, kiad., bev. BÁN Imre, jegyz. GYENIS Vilmos, az előszót ford. RÁJNIS József, Magyar klasszikusok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1959), 325.

⁴⁰ Az etikai és a teológiai fejezetek részletes bemutatására most nem vállalkozhatunk. Lásd ezekről BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Irodalomtörténeti könyvtár 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1958), 312–356.

⁴¹ Kritikai kiadásuk: APÁCZAI CSERE JÁNOS, *Magyar enciklopédia*, 1, *Logika*, kiad. MOLNÁR József, jegyz. LÁZÁR György, az előszót kiad., ford. OROSZ Lajos, A. Cs. J. művei: kritikai kiadás 1 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1959), 70–159. Értékelésük: BÁN, *Apáczai Csere János*, 193–206.

Ugyanakkor mindkét fejezetből elhagyta a példákat, az ábrákat és a humanista műveltséganyagot, csak a tételek és szabályok tömör kivonatolására törekedett. E részek ezért nélkülözik a szemléletességet, helyenként az érthetőséget is.⁴²

Tudunk egyébként az enciklopédia tervezett, ám végül el nem készült részéről is. Előszavában azokat a szerzőket is megnevezte Apácai Csere, akiknek a művei alapján nyelvi és retorikai fejezetet tervezett enciklopédiája végére.⁴³ Ez a rész sosem készült el.⁴⁴ Ha elkészül, akkor a retorikai rész bizonyosan az enciklopédia rámista logikai fejezeteihez a legszorosabban illeszkedő, rámista retorika lett volna, nem pedig arisztotelianus–ciceroníanus oratoria. Az utóbbi elkészítése nem szerepelt Apácai Csere tervei között, az előszóban egyedül Omer Talon (Talaeus) nevét említette tervezett retorikai fejezetének forrásaként.

A gyulafehérvári kollégiumban 1653 novemberében tartotta meg székfoglaló beszédét Apácai Csere. A *De studio sapientiae* c. latin nyelvű szónoklatot még abban az évben kinyomtatták a helyi nyomdában, majd szerzője Utrechtbe is kiküldte, és az enciklopédia függelékeként 1655-ben újra megjelent. A szónoklat röviden felvázolja a filozófia és a tudomány történetét. A középkori arisztotelianus skolasztikát követő időszakból mindössze két tudósról emlékezik meg részletesebben: Ramus és Descartes munkásságáról. Rendkívüli elismeréssel illeti Ramust, akit mintegy a reformáció törekvéseinek betetőzőjeként ábrázol:

„...az evangéliumi világosságnak Luther, Bucer, Oecolampadius, Zwingli és Kálvin által való újjászületése után támasztotta nekünk az Úr a múlt században Petrus Ramust, aki [...] pompás módszerének fényével szép rendet teremtett a filozófia zavaros káoszában. Hites tanú erre a grammatika, retorika, dialektika, aritmetika, geometria. [...] Tőle indul ki azután a reformátor-filozófusoknak az a hatalmas sora, mely e nagy vezér irányításával tudományos és hasznos magyarázatokat adott ki mind a világi, mind az egyházi írókhoz, sikeresen működve az önálló tudományos kutatás területein is...”⁴⁵

⁴² Kritikai kiadásuk: APÁCZAI CSERE János, *Magyar enciklopédia*, 2, *Matematika*, kiad. MOLNÁR József, jegyz. L. SZERENCSE Rózsa, A. Cs. J. művei: kritikai kiadás 2 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1961). Értékelésük: BÁN, *Apáczai Csere János*, 206–218.

⁴³ „Autores igitur secundum materiarum varietatem quos sequor, hi sunt: [...] in Grammatica generali Ramus; in speciali, puta Graeca, Latina, idem; Hebraea cum dialecticis Martinius; Arabica Erpenius; in Rhetorica generali Talaeus; speciali: Graeca, Hebraea, Arabica varii, Latina vero Talaeus.” APÁCZAI, *Magyar enciklopédia*, 1, *Logika*, 35–37.

⁴⁴ BÁN, *Apáczai Csere János*, 169–170, 175.

⁴⁵ APÁCZAI CSERE János, „A bölcsesség tanulásáról”, ford. OROSZ Lajos, in APÁCZAI CSERE János, *Magyar logikácska és egyéb írások*, kiad., bev., jegyz. SZIGETI József, Téka, 25–91 (Bukarest: Kriterion Kiadó, 1975), 63, 64–65. A latin eredeti: „...excitavit Deus praecedenti seculo, post renatam, per Lutherum, Bucerum, Oecolampadium, Zuinglium, Calvinum, Euangelii lucem, Petrum Ramum qui [...] confusumque philosophorum chaos, lumine artificiosae methodi in pulchrum ordinem redigeret. Luculentum horum testes sunt Grammatica, Rhetorica, Dialectica, Arithmetica, Geometria. [...] Hinc postea ingens ille Philosophorum reformatorum numerus, qui duce tali & tanto doctissimas utilissimasque in autores qua prophanos qua Sacra edidere Commentationes, non minus felices

Az itt nem idézett részben részletesen elmondta Ramus antiarisztotelianus nézetei miatti perbe fogásának történetét. Százada enciklopédiáiról, így Martinius, Fabritius, Alsted, Keckermann műveit és a saját kötetét is Ramus törekvéseinek beteljesítőiként mutatta be.⁴⁶

A Ramus dialektikájából még Németalföldön megkezdett magyar nyelvű kivonathoz gyulafehérvári tanárként tért vissza Apácai Csere. Ebből a kivonatból is elhagyta Ramus humanista példaanyagát, kiegészítette viszont a magyar szöveget olyan egyszerű, gyermekek számára érthető példákkal, amilyenekre az enciklopédia kéziratának elkészítésekor még nem gondolt. Ez a változat Gyulafehérvárott, 1654-ben jelent meg nyomtatásban *Magyar logicatska* címmel, a fejedelem kilencéves fiához, I. Rákóczi Ferenchez szóló ajánlással. A benne foglalt ismeretanyag ugyan pontosan megegyezik az enciklopédia két logikai fejezetében találhatóval, szemléletessége azonban jóval alkalmasabb tankönyvvé tette.⁴⁷ A rámista dialektikai irodalom alapján tehát Apácai Csere két anyanyelvű feldolgozást is készített. Ezek révén a rámizmus fontos szerephez jutott a magyar logikai szaknyelv és a magyar nyelvű filozófiai gondolkodás megeremtésében.

Apácai Cserét Gyulafehérvárott poétikaprofesszorként alkalmazták, ő pedig – amint azt egy diákjától, Bethlen Miklóstól tudjuk – Vergilius *Georgicája* alapján fizikát, asztronómiát, geográfiát kezdett tanítani, és tartalmas óráira a felsőbb évesek is bejártak.⁴⁸ A klasszikus auktorok szövegét a tudományok tanítására felhasználni Ramusnak is kedvelt eljárása volt;⁴⁹ az 1550-es évek közepétől számítható, a dialektikára összpontosító korszakában már nem a humanista filológia hagyományos módszereivel kommentálta az antik szövegeket, hanem „metodizálta” őket, ami egy-egy *ars* vagy tudomány tanítására felhasználható kézikönyveket eredményezett. Már Freige felhívta a figyelmet a *Professio regia* ajánlásában a ramusi Vergilius-kommentárok fizikatankönyvet betöltő szerepére.⁵⁰ Apácai Csere gyulafehérvári magyarázataihoz, úgy tűnik, az ötletet és a nyersanyagot is Ramus kommentárjai szolgáltatták. Később, Kolozsvárott nyilvános előadásain Ames *Medullája* alapján adta elő a teológiát, Descartes és Henricus Regius

in suis cogitates quoque excolendis...” APÁCZAI CSERE János, *Magyar encyclopaedia* (Utrecht, 1653 [1655] [RMK I, 876 – RMNy 2617]), 436–437.

⁴⁶ APÁCZAI, „A bölcsesség tanulásáról”, 63–65. Matthias Martinius (1572–1630) 1596-tól Herbornban, majd rövid lelkészkedés után, 1610-től Brémában tanított. Herborni tanítványai közé tartozott Alsted és Szenci Molnár. *Lexicon philologicuma* (1623) nyomán tervezte megírni Apácai Csere saját enciklopédiájának héber grammatikai részét. Georg Andreas Fabricius (1589–1645) polihisztor, oldenburgi, 1626-tól mühlhauseni, 1633-tól göttingeni rektor. Fő műve: *Thesaurus philosophicus sive Tabulae totius philosophiae systema* (Braunschweig, 1624).

⁴⁷ Kiadása: APÁCZAI CSERE János, „Magyar logikácska”, in APÁCZAI, *Magyar logikácska és egyéb írások*, 92–111. Értékelése: BÁN, *Apáczai Csere János*, 421–427.

⁴⁸ BETHLEN Miklós, *Önéletírása*, kiad., jegyz. V. WINDISCH Éva, előszó TOLNAI Gábor, 2 köt. Magyar századok (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1955), 1:161.

⁴⁹ George HUPPERT, „Peter Ramus: The Humanist as philosophe”, *Modern Language Quarterly* 51 (1990): 208–223.

⁵⁰ Walter J[ackson] ONG, *Ramus: Method, and the Decay of Dialogue: From the Art of Discourse to the Art of Reason* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 1959), 30, 328.

(Henri Le Roy) alapján a filozófiát, magánóráin pedig Ramus aritmetikájára is tanította a főurak gyermekeit és más tehetséges ifjakat.⁵¹ Matematikai előadásainak tanári jegyzetét kollégája, majd a rektori székben utóda, Porcsalmi P. András (1617–1681) 1662-ben készített kéziratos másolata őrizte meg.⁵² 1689-ben a marosvásárhelyi kollégium könyvtárába került Ramus aritmetikájának és geometriájának egy feltehetőleg nyomtatott, de Apácai Csere kézirataival – Vergilius *Georgicájának* és Cicero *De officiis*ének magyarázatával – egybekötött példánya.⁵³

Az erdélyi iskolákban tehát őrizni igyekeztek Apácai Csere rámista tanári működésének emlékeit, a század második felének nagy rámista logikai vállalkozásai mégis vagy a sárospataki, vagy a váradai iskolával vannak kapcsolatban. A már említett retorikai tankönyvei mellett két, eltérő részletességű rámista dialektikát is írt a sárospataki Buzinkai Mihály. Egyetlen kiadása volt a közel félezer lapos *Institutionum dialecticarum libri duó*-nak (Sárospatak, 1659), a körülbelül egyharmadára tömörített változat, a *Compendii logici libri duo* azonban hat hazai kiadást is megért 1661 és 1702 között.⁵⁴ Váradon is, Sárospatakon is tanult Tolnai F. István (1630–1690), akinek a nevéhez ugyancsak két rámista logikai tankönyv fűződik. A korábbi az egyetemi tanulmányai egyik színhelyén, Franekerben (*Λυχνος λογικος*, 1659), a második a tanári állomáshelyén, Kolozsvárott jelent meg (*Demonstratio compendiosa dialecticae verae*, 1680).⁵⁵ Az első valójában olyan példatár, amelyből a hitviták során szükséges hibátlan érvelést a gyakorlatból lehet megtanulni; a bizonyítás tárgya az Ószövetségnek az a nevezetes helye, ahol az endori halottidéző asszony megidézi Saul előtt a halott Sámuel prófétát.⁵⁶ A későbbi fűzethez is csatlakozik a gyakorlati alkalmazást elősegítő példatár.

⁵¹ Magánóráit hallgatta Bethlen Miklós is. Minthogy korábbi tanítója, Keresztúri Bíró Pál arisztoteliánus kivonatokból, Keckermann logikájából és Timpler metafizikájából tanított, a kolozsvári professzor módszere nagy lelkesedéssel töltötte el, pedagógiai elveinek pedig egész életében híve maradt; vö. JANKOVICS József, „Apáczai hatása Bethlen Miklós pedagógiai és iskolapolitikai törekvéseire”, in BETHLEN Miklós, *Levelei (1657–1716)*, kiad., bev., jegyz. JANKOVICS József, 2 köt. Régi magyar prózai emlékek 6, 1:29–37 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1987). Apácai Csere halála után annak korábbi tanítványa, majd tanárkollégája, Csernátóni Pál külföldi tanulmányútra kísérte Bethlen Miklóst, és 1661–1662-ben Heidelbergben Ramus retorikáját és logikáját ismételte át vele, miközben Bethlen Ramus aritmetikáját az egyetem matematikaprofesszorának magánóráin vette át. BETHLEN, *Önéletírása*, 1:150, 162–163, 181.

⁵² HERPEI János, „Porcsalmi P. András”, in HERPEI, *Apáczai és kortársai*, 306–307.

⁵³ HERPEI János, „Apáczai könyvtárának további nyomai”, in HERPEI, *Apáczai és kortársai*, 508–511, 508–509.

⁵⁴ BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk...”, 94–95.

⁵⁵ Uo., 93–94.

⁵⁶ 1Sám 28. A protestáns érvelés ezt a jelenést már a 16. században az ördög művének tulajdonította, és ördögi eredetének bizonyításával a látomásokat, álmokat, jósjeleket, sőt általában a holt emberek lélekével való kapcsolatfelvételnél, így például a szentek közbenjárásának a lehetőségét cáfolta. Ez fontos hermeneutikai és ismeretelméleti pozíció is volt: az ilyen csodás módokon megszerzett, ám bibliai kijelentéssel nem igazolható bizonyítékokat hiteltelenítette. Az érvelés egy példája a magyarországi prédikációirodalomból: MAGYARI István, „Halotti beszéd Nádasdy Ferenc fölött (Keresztúr, 1604, RMK I, 390 – RMNy 913)”, in *Magyar nyelvű halotti beszédek a XVII. századból*, kiad., jegyz. KECSKEMÉTI Gábor, bev. KECSKEMÉTI Gábor és NOVÁKY Hajnalka, 47–112 (Budapest: MTA Irodalomtudományi

A legrészletesebb Ramus-kommentárt a homiletikusként már bemutatott Martonfalvi Tóth György írta nálunk. A váradi iskolából ment Németalföldre, ahol Utrechtben, Franekerben és Leidenben tanult, majd Váradon lett tanár. Miután 1660-ban Várad török kézre került, az iskolával együtt Debrecenbe költözött és ott tanított haláláig. Kommentárjának első, ötszáz lapos kiadása Utrechtben (1658), második, hétszáz lapos változata Debrecenben jelent meg (1664).⁵⁷ A mindkét kiadásban közölt előszóban Adriaan Heereboord leideni professzor dicséri tanítványát, ellenkező értelemre fordítva Lipsius Ramusról szóló, közismert elmarasztaló ítéletét.⁵⁸ A könyv kérdésfelelet formában végighalad a ramusi dialektika egészén. A logikai szakkifejezéseket magyar nyelven is megadja az egyébként latin nyelvű szövegben. A metódusról szóló, vagyis a logika gyakorlati alkalmazását tárgyaló záró részben az eredetinel részletesebb, gyakorlatias utasításokat ad az érvelés egyes műfajokban való sikeres megvalósításához (disputáció, szónoklat, prédikáció). A második kiadással egy időben jelent meg Martonfalvi Tóth *Examen logicuma*, egy polemikus mű, amely a rámista logika tételeit más tanításokkal, például Keckermannéival szemben oltalmazza, főként Ames *Theses logicae*-jére támaszkodva.⁵⁹

Az Apácai Csere utáni magyarországi rámista matematikáról nincs sok adatunk, részint a magasabb matematikai igények késlekedése, részint a matematikatörténeti kutatások egyelőre még hiányos volta miatt. 1682-ben Marburgban geometriai kérdéseket vitatott meg az ecsedi Polgári György. Ramusra és a Port Royal-i matematikusokra hivatkozott művében, amelyet többek között Szilágyi Tönkö Mártonnak ajánlott. Polgári később a debreceni kollégiumban tanított nyelvtant és szónoklattant.⁶⁰

A magyarországi retorikai gondolkodásban a 17. század utolsó negyedében a rámizmus már gyengülőben volt, helyette az antik retorikai hagyomány ötrészes rendszere erősödött meg újra, mégpedig két vonulat eredményeképpen. A protestáns

Intézet, 1988), 65–67. Értékelése: KECSKEMÉTI GÁBOR, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet: A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században*, *Historia litteraria* 5 (Budapest: Universitas Könyvkiadó, 1998), 146–148.

⁵⁷ BARTÓK, „Sokkal magyarabbul szólhatnánk...”, 95–97.

⁵⁸ A Heereboord szövegében Ramus nagyságát kiemelő megfogalmazás („nunquam fore magnum, cui Ramus non est magnus”) nyilvánvalóan Lipsiusnak azt a kijelentését fordítja meg, amely szerint senki sem lehet nagy ember, aki Ramust nagy embernek tartja. Lipsius e helyéről (*Epistolarum selectarum centuria prima*, 89. sz.; az általam használt kiadás: Justus LIPSIUS, „Epistolarum centuria prima”, in Justus LIPSIUS, *Epistolarum centuriae duae*, 1–120 [London, 1593], 107): Mordechai FEINGOLD, „English Ramism: A Reinterpretation”, in *The Influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences*, eds. Mordechai FEINGOLD, Joseph S. FREEDMAN, and Wolfgang ROTHER, *Schwabe Philosophica* 1, 127–176 (Basel: Schwabe, 2001), 155–156; Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and Its German Ramifications, 1543–1630* (Oxford etc.: Oxford University Press, 2007), 55.

⁵⁹ TÓTH Béla, „Ramus hatása Debrecenben”, *Könyv és Könyvtár (Debrecen)* 12 (1979): 85–107, 90–94.

⁶⁰ WACZULIK Margit, vál., bev., jegyz., *A távolú világ magyarországi hírmondói: XV–XVII. század*, Nemzeti könyvtár (Budapest: Gondolat Kiadó, 1984), 416–417.

iskolákban a Vossius-recepció biztosította annak szemléleti kereteit. A katolikus tankönyvek tekintetében viszont nem szemléleti megújulás, hanem csak nyomdahelyi áthelyeződés történt: az ellenreformációs sikerek megteremtették annak feltételeit, hogy hazai kiadásban is megjelenjék Cypriano Soarez hagyományos jezsuita retorikai tankönyve és annak sokféle kiegészítése és átdolgozása. A rámista logika magyarországi hatása erőteljesebb volt a retorikáénál, és tovább is tartott. A székelyudvarhelyi iskolában 1684-ben is Ramus és Buzinkai nyomán kivonatolta a dialektika tudnivalóit Cserei Mihály.⁶¹ Ramus dialektikájának szövege 1695 és 1704 között még három kiadásban újra megjelent Debrecenben.⁶² Ramus művét és a rámista kommentárokat csak az 1740-es években cserélték fel korszerűbb logikai tankönyvekre a debreceni kollégiumban. A fiatal professzor, Maróthi György (1715–1744) évekig tartó küzdelmet folytatott a ramusi logika oktatása ellen, és végül sikerült elérnie, hogy 1742 végén megjelenjék Debrecenben Johann Jakob Breitinger zürichi professzor *Artis cogitandi principia*ja. Ezzel egy időben a retorikatankönyveket is felfrissítették: megjelentették Hieronymus Freyer hallei professzor *Oratoriáját*.⁶³ 1743-ban Maróthi új aritmetikai tankönyve is napvilágot látott.

A magyarországi és erdélyi recepció bemutatott tényei alapján kijelenthető, hogy a legfontosabb kálvinista iskolákban, a gyulafehérvári, a kolozsvári, a sárospataki, a váradai és a debreceni kollégiumban a 17. század közepén és második felében a tudományok egész rendszerezésére kiterjedő rámista hatás érvényesült, amelynek egyes összetevői egészen a 18. század közepéig megmaradtak. Az alapvetően a melanchthonianus rendszerezések mellett kitartó lutheránus iskolákat szórványos, de szintén nem jelentéktelen rámista hatás érte el, többnyire szinkretikus formákban.

A rámizmus mint irodalomtörténeti tényező

Miután a különböző tudományágakat érintő rámista jelenségeken végighaladtunk, egy kérdést érdemes még felvetni, amelyre azonban – összetettsége miatt és az előmunkálatok hiányában – ma még csak megkísérelni lehet a feleletet. Épp a rámista episztemológiával kapcsolatban vetette fel a kutatás már többször is azt az általánosabb módszertani kételyt, hogy vajon annak, ahogyan az írásbeli kultúra szempontjából alapvető fontosságú ismereteket, tudnivalókat besorolják a grammatika, a retorika, a poétika, a logika rendszereibe, majd ezeket változatos kombinációkban újra- és újra-rendezik, érzékelhető-e a hatása, ha csupán azokra az irodalmi művekre tekintünk, amelyeket az ismereteiket a rendszerezés egyik vagy másik változatában elsajátító szer-

⁶¹ TóTH Zsombor, „Egy kora újkori székely fiatalember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből (Esettanulmány)”, *Acta Siculica (Sepsiszentgyörgy)* [5] (2011): 483–491.

⁶² TóTH B., „Ramus hatása Debrecenben”, 95–96.

⁶³ Uo., 100–101.

zők hoztak létre.⁶⁴ Vagyis: szerves kapcsolat van-e a szerzők eszmetörténeti helyzete és műveik irodalomtörténeti besorolhatósága között? Teremtett-e például a rámista irányzat a teoretikus művekben jól érzékelhető érvényesülése olyan alkotásmódokat, amelyeknek a jegyei nyomán a rámista törekvések a nem teoretikus művekben is felismerhetők? Van-e a rámizmusnak korszak-periodizációs jelentősége akkor is, ha a teoretikus állásfoglalást nem tartalmazó művek tényleges megalkotási módját kívánjuk leírni? Felhasználható-e a rámizmus kategóriája az irodalmi gyakorlat rendszerezésére? Van-e irodalomtörténeti jelentősége?

Ramus munkásságát szokás úgy értelmezni irodalomelméleti szempontból, hogy a logika és a retorika általa rögzített viszonya két diszciplínára választotta szét a rációt és az orációt, vagyis az irodalom világában a ráció kontrolljától megfosztott, irracionális diskurzust teremtett, megtagadva Cato klasszikus maximáját: „rem tene, verba sequentur”. Gérard Genette szerint Ramusnak az a javaslata, hogy „az invenciót és a diszpozíciót a dialektikában tárgyalják, s a retorikának csak az elokúció művészetét hagyta meg”, azt támasztja alá, hogy a 16. századi hugenottának szerepe volt a retorikai diszciplína kompetenciájának, hatóságának beszűkítésében, a beszéd ékességeire való korlátozásában.⁶⁵ A *rhétorique restreinte*, a leszűkített retorika e világában a stilisztikai megformálás korlátlanul akkumulálódhatott, figyelmen kívül hagyva a retorikai *aptum* előírásrendszerét. Ez a megközelítés természetesen oda konkludál: ideje volna megvizsgálni a rámizmust mint a manierista és a barokk irodalmi törekvések előkészítőjét vagy artikulálóját.⁶⁶ Mások szerint viszont Ramus egyáltalán nem kívánta a pusztá stilisztikára redukálni a retorikát: a logika és a retorika tankönyvi formáinak elválasztása a metodológiai tisztaság érdekében történt, ugyanakkor Ramus mindvégig a diskurzus gyakorlatában, mind az analízis, mind a genesis műveletei során való összekapcsolásuk szükségességét hangsúlyozta. Nem az érvelés és az ékesszólás elválasztásáról volt szó, hanem hatalmas erőfeszítésről egy olyan didaktikai elmélet megteremtése érdekében, amely képes feltárni és kodifikálni az antikvitás nagy, példaképként funkcionáló irodalmi szövegeinek diskurzív műveleteit. Ramus életműve így egy szerencsétlen de-generációs történet kezdőpontja helyett egy hosszú humanista hagyomány konkluzív pontjaként értékelhető.⁶⁷

⁶⁴ Peter BAYLEY, *French Pulpit Oratory 1598–1650: A Study in Themes and Styles, with a Descriptive Catalogue of Printed Texts* (Cambridge etc.: Cambridge University Press, 1980), 29–31.

⁶⁵ Gérard GENETTE, „A leszűkült retorika (1970)”, ford. VÍGH Árpád, *Helikon* 23 (1977): 60–71, 60–61.

⁶⁶ Manfred HINZ, „Eine ramistische Literaturwissenschaft? Dialektik, Rhetorik und Literatur in Pierre de La Ramée: *Dialectique* (1555)”, *Romanistische Zeitschrift für Literaturgeschichte* 16 (1992): 46–74, 69. Vö. Pierre Albert DUHAMEL, „The Logic and Rhetoric of Peter Ramus”, *Modern Philology: Critical and Historical Studies in Literature, Medieval through Contemporary* 46, 3. sz. (1949): 163–171, 171.

⁶⁷ Kees MEERHOFF, „Beauty and the Beast»: Nature, Logic and Literature in Ramus”, in FEINGOLD, FREEDMAN, and ROTHER, *Influence of Petrus Ramus*, 200–214; KECSKEMÉTI, „A böcsületre kibalodott...”, 356–361.

A 17. század magyar irodalmának történetében kevés jele van annak, hogy a rámizmus érvényesülése stilisztikai burjánzást indukált volna. Ennek éppen az ellenkezője nevezhető tömeges jelenségnek: az, hogy a rámisták a *plain style* valamely regisztere mellett kötelezték el magukat.⁶⁸ Ha azzal a várakozással lépünk rámista szerzők szövegeihez, hogy azokban öncélú nyelvi díszítmények belletrisztikus jegyeit fogjuk fellelni, akkor figyelmen kívül hagyjuk azt a tényt, hogy a rámizmus – kommunikációs konzekvenciáiban is – mélységesen realista filozófiai rendszer.⁶⁹ A létezők és a fogalmak közötti megfeleléseket a szabatos, tárgyilagos megnevezések fejezik ki. A rámista retorika egyáltalán nem foglalkozott az ékesszólás lényegi összetevőjével, az érzelmek felkeltésével. Keckermann mélyen fájlalta ezt, és saját retorikai munkáiban az érzelmek kezelése a legnagyobb súlyt és figyelmet kapta.⁷⁰ A keckermanni retorika térhódítása jóval több esélyt kínált volna arra, hogy artikulálja a nem fogalmi belátás, az affektív rezonálás, a katartikus hatás irodalmi fogalmait. Ezek azonban Keckermann munkásságának olyan jegyei voltak, amelyeket még magyarországi hívei sem aknáztak ki, a gdański filozófus műveit inkább a kálvinista ortodoxia szigorú intellektuális fegyelmű kommunikációeszményébe igyekeztek integrálni. A rámistáknak pedig, amint láttuk, első dolguk volt Keckermannat félreállítani az útból.

A rámista magyar írók – gyakran puritán meggyőződést kifejező – irodalmi műveit fogalmi egyszerűség, áttekinthetőség, követhetőség jellemzi. A racionális érvelésben csak kevés belletrisztikus elem, érzelmi hatáskeltés, eredeti irodalmi eszköz fordul elő. Az elsősorban a gondolatmenet értelmi rendjére ügyelő kifejtési mód összefügg a szerzők rámista meggyőződésével. Márpedig szigorú rámista elméleti alapról csak elenyészően csekély hányada látható be azoknak a deviációs műveleteknek, amelyek az irodalmi műveket megkülönböztetik a szabatos, tárgyilagos, racionális diskurzus természetes rendjétől. A ramusi logika utolsó része, a módszer elmélete foglalkozik az igaznak bizonyult ítéletek elrendezésével, vagyis a tudományos ismeretek közlésének rendjével. A helyes módszer szerint mindig az ismerttől az ismeretlen, az októl az okozat, a nemtől a faj felé kell haladni. Apácai Csere mindkét logikai művében csupán egy-egy olyan megállapítás található, mindkét logika utolsó mondatai, amelyek a tudományos közlés

⁶⁸ KECSKEMÉTI, *Prédikáció, retorika, irodalomtörténet*, 88–106.

⁶⁹ Donald K. MCKIM, „The Functions of Ramism in William Perkins’ Theology”, *The Sixteenth Century Journal* 16, 4. sz. (1985): 503–517, 515–516.

⁷⁰ Debora Kuller SHUGER, „The Christian Grand Style in Renaissance Rhetoric”, *Viator: Medieval and Renaissance Studies* 16 (1985): 337–365; Debora Kuller SHUGER, „Sacred Rhetoric in the Renaissance”, in *Renaissance-Rhetoric – Renaissance Rhetoric*, Hg. Heinrich Franz PLETT, 121–142 (Berlin etc.: de Gruyter, 1993); Thomas M. CONLEY, *Rhetoric in the European Tradition* (Chicago etc.: University of Chicago Press, 1994), 157–159; Kees MEERHOFF, „Bartholomew Keckermann and the Anti-Ramist Tradition at Heidelberg”, in *Späthumanismus und reformierte Konfession: Theologie, Jurisprudenz und Philosophie in Heidelberg an der Wende zum 17. Jahrhundert*, Hgg. Christoph STROHM, Joseph S. FREEDMAN und Herman J. SELDERHUIS, Spätmittelalter und Reformation, N. R., 31 (Tübingen: Mohr Siebeck, 2006), 169–206, 187.

e kritériumának más diskurzustípusokban való érvényesülését mérlegelik. Az enciklopédia logikájának zárómondata Ames megfogalmazását követi:

„Midőn valamely beszéllőnek célja nem az, hogy csak szinte tanítson, hanem hogy gyönyörködtessen, felindítson, megcsallyon, akkor el kell ennek a rendnek rejtetni, némelyeket egymáson által tévén, egyéb dolgokra kikapván, imittamott mulatozván, és mindeneket okoson alkalmaztatván a beszéllő tanácsára és a hallgatóknak hasznokra.”⁷¹

A sajátos művészi diszpozíció lehetőségei közül e sorok csak az áthelyezés, a kitérés és az elidőzés lehetőségét tartalmazzák. Ezen a ponton az egyébként szemléletesebb *Magyar logicska* sem tartalmaz további kifejtést vagy példákat, sőt kevesebb felforgató eljárásra utal. Csak azt állapítja meg, ezúttal Ramus szövegét erősen rövidítve, hogy a *methodus*nak megfelelő természetes

„rendet tartanak többire a poéták, orátorok, akármi írók is írásokban, csakhogy a poéták néha messzebb távoznak tőle, az orátorok is az kezdésben, feltevésben, megerősítésben és elvégezésben ezen rendet igyekeznek megtartani és elkövetni. Történik mindazáltal néha, hogy gyönyörködtetésnek kedvéért az ilyen rend elfordíttassék, és aminek az igaz elrendelés szerint elsőnek kellene lenni, utótra hagyattassék.”⁷²

Pontosan a Ramus által előadott – Apácai Csere által kivonatosan összefoglalt – lehetőségeket rögzíti a kéziratos diákjegyzet, amely Lisznyai Kovács Pál (1630–1693) debreceni professzor logikai előadásain készült az 1680-as évek elején. Eszerint az *anomala* vagy *irregularis methodus* is lehet *perfecta*, ha pedig *imperfecta*, akkor háromféle módon térhet el a reguláris kifejtési rendtől: lehet *deficiens*, *redundans* vagy *inversa*.⁷³

⁷¹ APÁCZAI, *Magyar enciklopédia*, 1, *Logika*, 158. Vö. AMES, *Demonstratio logicae verae*, § 129: „Cum scopus disserentis non est simpliciter docere, sed delectare, movere, decipere, tum *crypsis* huius methodi est adhibenda, transponendo, egrediendo, commorando, et omnia ad consilium dicentis, et auditorum ingenium prudenter accomodando.” Önálló címlappal és lapszámozással a következő gyűjteményben: Guilielmus AMESIIUS, *Philosophemata* (Cambridge, 1646), 39.

⁷² APÁCZAI, „Magyar logikácska”, 111. Vö. RAMUS, *Dialectica*, II,19: „...poetae, oratores, omnesque omnino scriptores quoties docendum sibi auditorem proponunt, hanc viam sequi volunt, quamvis non usquequaque ingredientur atque insistant. [...] Oratores in prooemio, narratione, confirmatione, peroratione hunc ordinem affectant, eumque artis et naturae et rei ordinem appellant, et interdum studiosius affectantur...” II,20: „At cum delectatione motuve aliquo maiore, in parte aliqua fallendus erit auditor, homogenea quaedam reiciuntur, ut definitionum, partitionum, transitionumque lumina: quaedam assumuntur heterogenea, velut digressiones a re et in re commorationes, sed praecipue rerum ordo initio invertetur, antecedentiaque nonnulla consequentibus postponentur.” A következő kiadást idézem: Petrus RAMUS VEROMANDUUS, *Dialecticae libri duo, quibus loco commentarii perpetui post certa capita subiicitur Guilielmi Amesii Demonstratio logicae verae* (Cambridge, 1672), 92–97.

⁷³ TÓTH B., „Ramus hatása Debrecenben”, 94–95. A jegyzetelő diákról: OLÁH Róbert, „Egy református lelkész könyves műveltsége: Apáti Madár Miklós olvasmányai”, *Magyar Könyvszemle* 129 (2013): 145–164, 322–335, 147.

Ezek a források világosan mutatják, hogy sem Apácai Csere műveinek olvasói, sem a rámista felfogás szerinti logikai oktatásban részesülő debreceni diákok nem ismerhettek meg egyebet az irodalmi kifejezőmód különleges lehetőségei közül, mint a sajátos művészi diszpozíció néhány elemi esetét. A rámista logika a tudományos érvelésre és bizonyításra készítette fel őket.

Ilyen csekély számú különbséget regisztrálva az irodalom szerkesztésmódja és a tudományos argumentáció között, nincs mit csodálkozni rajta, hogy mind Dietericus, mind Piscator, mind Buzinkai oratoriájában nem az antik eredetű három, hanem négy beszédnem található, mégpedig mindenütt a *genus didascalicum* áll az első helyen, vagyis ez a Melanchthon által kialakított műnem⁷⁴ remekül megtalálta a helyét a rámista retorika köré épített szinkretikus rendszerükben; és természetes az is, hogy a teoretikus tárgyú és tanító célú költészet szintén *genus didascalicum*nak nevezett műneme Piscator *Ars poeticá*jában is a csoportosítás élén álló és a legrészletesebben kimunkált verscsoport. Bár az is igaz, hogy a Ramus dialektikájában olvasható, megengedő megállapítás arról, hogy a gyönyörködésnek és a megindultságnak szerepe lehet az irodalmi kommunikáció egyes fajtáiban, mégiscsak felhívhatta még a legszigorúbb puritánok figyelmét is arra, hogy a vallási tanítás során érdemes figyelembe venni a közönség érzelmi állapotát. Ezért állhat ott Medgyesi homiletikájának végén a figyelmeztetés: a prédikátorok „[a]zt-is meg-tanulják mint kellyen el-titkolni, az Praedicatio írásban a' mesterséget, melly-is nagy mesterség”.⁷⁵ A rámizmus filozófiai és a puritanizmus teológiai nézeteivel mélyen átitatott körben már az is valami, ha legalább a Ramustól megnevezett eljárásokat megengedhetőnek tartották. A kimunkált rámista *ars* ilyenkor a *dissimulare artem* alkotási normájával is összeférhetett.

⁷⁴ KECSKEMÉTI Gábor, „A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói (1525: Melanchthon kidolgozza a *genus didascalicum* elméletét)”, in *A magyar irodalom története: A kezdetektől 1800-ig*, szerk. JANKOVITS László és ORLOVSZKY Géza, munkatársak JENEY Éva és JÓZAN Ildikó, A magyar irodalom története 1, 217–227 (Budapest: Gondolat Kiadó, 2007).

⁷⁵ MEDGYESI, *Doce nos orare...*, P1v. A prédikáció fő és szükséges részeit, amilyen a magyarázat, a tanúság, a megerősítés, a hasznok, persze nem kell eltitkolni a hallgatók elől, sőt a legvilágosabban kell eléjük adni, hogy megérthessék és megtarthassák – fogalmaz Medgyesi.